

Originalni naučni rad

UDK 316.334.54-057.875(497.11 Beograd)

316.728-057.875(497.11 Beograd)

<http://doi.org/10.21301/ant2434>

Lara Davidović¹

*Masterantkinja na Odeljenju za etnologiju i kulturnu antropologiju,
Filozofski Fakultet u Ljubljani*

KOD KUĆE U MEĐUVREMENU: PRAKSE PROIZVODNJE DOMA MEĐU STUDENTIMA U BEOGRADU

Apstrakt: Tekst je posvećen antropološkom razmatranju praksi proizvodnje doma koje studenti u Beogradu primenjuju radi stvaranja osećaja *bivanja kod kuće* u privremenim stambenim aranžmanima. Poimanja doma i prakse proizvodnje doma će, uz teorijske koncepte iz oblasti antropologije kuće i doma, antropologije migracija, i antropologije materijalne kulture, biti razvrstani na kontinuumu od konkretnih, materijalnih praksi proizvodnje doma, do apstraktnih, mentalnih praksi proizvodnje doma (Cieraad 2010, 90). Takođe, cilj rada je da ukaže na razloge iz kojih se prakse proizvodnje doma vrednuju kao važne tokom studentskih godina, kada je voljno kretanje delimično kulturno legitimisano i shvaćeno na pozitivan način. U tekstu su analizirani rezultati terenskog istraživanja sprovedenog od marta do avgusta 2024. godine u Beogradu.

Cljučne reči: studentske migracije, prakse proizvodnje doma, ontološka sigurnost, materijalna kultura, antropologija doma

Uvodna razmatranja

U centru istraživačkog interesovanja ovog teksta nalaze se načini na koje se mladi ljudi, koji su se iz unutrašnjosti Srbije ili iz Republike Srbije, doselili u Beograd radi studiranja, odnose prema sopstvenim životnim prostorima². Rad je posvećen razmatranju tehnika proizvodnje doma koje

¹ davidoviclaradavidovic@gmail.com

² S obzirom na to da posedujem iskustvo studentskog migriranja iz Istočne Srbije za Beograd, u toku ovog istraživanja našla sam se u specifičnoj istraživačkoj poziciji – saradnja sa drugim studentima-migrantima bila mi je u jednom smislu olakšana, a razmatranja u ovom tekstu delom su autorefleksivna. Sa druge strane, moja *insajderska* pozicija to-

studenti u Beogradu primenjuju radi stvaranja osećaja *bivanja kod kuće* u privremenim stambenim aranžmanima – iznajmljenim stanovima, sobama ili apartmanima u studentskim domovima. Poimanja doma i načini putem kojih se on proizvodi će, uz pomoć teorijskih koncepata iz oblasti antropologije kuće i doma, antropologije migracija i antropologije materijalne kulture, biti skalirani na kontinuumu od najkonkretnijih, koje su u vezi sa materijalnom kulturom, do najapstraktnijih, mentalnih praksi proizvodnje doma (Cieraad 2010, 90–91). O *radu* i preoblikovanju koje studenti sprovode nad svojim životnim prostorom kroz prakse skućavanja će paralelno biti razmatrano kao o tehnici *rada* na proizvodnji sopstvenog identiteta. Posebna pažnja je u tekstu posvećena različitim praksama *skućavanja*, a samim tim i predmetima koji se u ovom procesu koriste, te pitanju kakve se vrednosti, sentimenti, ili druge ideje pripisuju tim predmetima i praksama kao *materijalima svakodnevice* (Selwyn and Frost 2018, 7). Drugim rečima, potrudila sam se da saznam kakva je uloga materijala svakodnevice u transformisanju privremenih prostora u *mesta za život*, odnosno mesta gde je moguće osećati se *kao kod kuće*, dok osoba koja se u tom prostoru nastanjuje ima u vidu da će neminovno promeniti lokaciju življenja u budućnosti. U uvodnom delu ovog rada moram skrenuti pažnju na to da je ovaj rad, u tematskom i teorijsko-metodološkom smislu, srodan jednom od tekstova Dejana Kostić³, napisanom deset godina ranije, koji govori o materijalnim i idejnim geografijama doma, odnosno konceptualizacijama doma među stranim studentima u Srbiji (Костић, 2014).

Iako je ovaj rad usredsređen na studentsku populaciju, važno je napomenuti da su razmatranja o praksama proizvodnje doma relevantna za mnoge druge oblasti i prilike. Pri određenju različitih modaliteta ovih praksi u uslovima privremenosti nužno je uvažiti instance u kojima fizički dom nije na dohvata ruke, poput beskućništva, prisilnih migracija, ili drugih oblika života u pokretu. U svim situacijama kada dom ne figurira kao prostorno fiksirana lokacija, srž osećaja doma često predstavljaju kretanje, rutine, i sećanja, te telesne i religijske prakse (Samanani and Lehnard 2019, 9–10). Pored toga, mogućnost proizvodnje doma u privremenom okruženju u savremenom trenutku sve manje stoji kao izuzetna opcija, a više kao konstitutivni element stilova života velikog broja ljudi, budući da migracije unutar ili izvan nacionalne države figuriraju kao globalni i globalizacijski trend (Hägerstrand 1973, 65 u Barać, Živojinović i Ćuković 2024, 30). Bilo da je privremenost životnog prostora željena ili nametnuta, izvesno je da je sve veći deo svetskog stanovništva mobilan, i zbog toga uključen u relativ-

kom ovog istraživanja navela me je da istraživački postupak ovog rada formulišem na način koji će delimično decentralizovati moju tačku gledišta u vezi problematike koju sam istraživala.

3 Pod naslovom *Gde je dom?: analiza narativa o domu stranih studenata u Beogradu*.

no česte procese selidbi. Povodi za voljnu mobilnost mogu biti zaposlenje, obrazovanje, partnerski i porodični odnosi, želja za upoznavanjem drugih delova sveta, i tako dalje. Sa druge strane, i po svim aktuelnim prilikama, razlozi za nevoljnu mobilnost takođe su u fazi proliferacije – pored ekonomskih nedostataka, ratova i unutardržavnih nemira, migracije izazvane posledicama klimatskih promena se u budućnosti mogu obrazovati kao novi oblik prinudne pokretljivosti (Barać, Živojinović i Ćuković 2024, 31). Na osnovu aktuelnih domaćih događanja, čija se inicijalna faza odvija u zapadnoj Srbiji, uviđamo da izgradnja ogranaka stranih kompanija za eksploataciju prirodnih resursa u budućnosti može postati još jedan od razloga za nevoljno migriranje i napuštanje doma⁴.

Ukoliko se usredsredimo na aktuelne probleme u vezi sa studentskim stanovanjem, važno je napomenuti da se, u odnosu na generacije njihovih roditelja, mladi u Srbiji i regionu nalaze u nepovoljnijem položaju kada je u pitanju iznajmljivanje i kupovina nekretnina, odnosno rešavanje stambenog pitanja. Međutim, iako sa sobom nosi osećaj stambene nesigurnosti, privremeno iznajmljivanje stanova ili domskih soba shvaćeno je kao podrazumevana stambena opcija za bližu budućnost među svim studentima sa kojima sam razgovarala, s obzirom na to da kupovina stana stoji kao ekonomski neostvariva opcija u imaginalnoj mlade, ali i realnosti nešto starije populacije. Otuda prakse proizvodnje doma među studentima opstaju uprkos generalnom prihvatanju efemernog karaktera njihovih stambenih aranžmana. Prema tome, jedan od osnovnih ciljeva ovog rada jeste da ukaže na načine na koje je u uslovima višedimenzionalne sistemske nesigurnosti i dalje moguće proizvesti osećaj bivanja kod kuće uz pomoć materijalnih i simboličkih praksi proizvodnje doma. Drugo suštinsko pitanje ovog rada, koje proizilazi iz prvog, i koje je zanimljivo usled rastuće opšteprihvaćenosti privremenih stambenih aranžmana, je sledeće – zašto se prakse proizvodnje doma i dalje vrednuju kao važne, bez obzira na promenjen svet u kome je voljno kretanje naizgled kulturno legitimisano i shvaćeno na pozitivan način; to jest, zašto stremljenje ka uzemljenosti u određenom prostoru opstaje u savremenom i izmenjenom svetu? Uz začetke odgovora na ova pitanja ću se, naposljetku, potruditi da u ovom tekstu sistematizujem načine na koje studenti proizvode svoje domove sa relativno ograničenim sredstvima, i u odnosu na njihove ambivalentne poglede na investiranje u kratkotrajne stambene aranžmane.

4 Zanimljiva etnološko-antropološka razmatranja u vezi intervencija nad određenim naseljenim područjima usled infrastrukturnih projekata koji dovode do raseljavanja, te samim tim i do promena u odnosima prema domu, možemo pronaći u zbornicima radova Etnografskog instituta SANU iz sedamdesetih godina prošlog veka, koji obuhvataju rezultate etnografskih istraživanja naselja koja su pogođena izgradnjom hidroelektrane Đerdap I (Barjaktarović 1973; Barjaktarović 1976).

Teorijski okvir

Antropološke studije doma predstavljale su jednu od polaznih tačaka pri formulisanju teorijskog okvira ovog istraživanja. No, pre nego što su antropološke studije doma ustanovljene kao manje ili više samostojeća oblast antropološke discipline, srodne teme proučavane su okviru antropoloških razmatranja o kući. Radi sistematizovanja kratkog pregleda antropoloških studija koje su se u prošlosti bavile ovom temom, primarno ću se služiti uvodnim tekstom jednog broja časopisa *Visual Ethnography* autora Valentine Lusini i Pjetra Melonija (2020), kao i jedinicom iz *Kembridžove enciklopedije antropologije* (eng. *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*) pod naslovom *Kuća i dom* (eng. *House and Home*), koju su napisali Fahran Samanani i Johanes Lenhard (2019). Kako je u ovim tekstovima prikazano, tema kuće ili doma u okviru kulturne antropologije ne predstavlja novinu. Svaka era antropološkog izučavanja kuće bila je u relativno jasnoj korespondenciji sa u tom trenutku relevantnim velikim paradigmatama te discipline. Luis Henri Morgan 1881. godine objavio je studiju o arhitekturi i kućnom životu nativnog stanovništva Amerike. Morgan je u ovoj studiji upotrebljavao ideju kuće da bi podcrtao svoje uverenje u vezi sa poreklom porodice kao oblikom organizacije ljudskih zajednica, gde sedentarnost ili pokretljivost ovih domaćinstava korespondiraju sa postignućima koja oblikuju ljudsku evoluciju. Morganov rad je ubrzo inspirisao Marksa i Engelsa, te se pokazao kao naročito relevantan za Engelsovo *Poreklo porodice, privatne svojine i države* (Morgan 1881 u Lusini and Meloni 2020, 8). Potom je, u periodu razvoja funkcionalizma, kuća najčešće doživljavana kao lokus društvenih drama poput sklapanja brakova i obreda inicijacija, te samim tim kao jedan od brojnih nosilaca simbola i naznaka o kosmologiji nekog društva, pre nego kao centralni predmet antropološkog interesovanja (Samanani and Lenhard 2019, 2).

Početakom šezdesetih godina prošlog veka, strukturalista Klod Levi-Stros je, na osnovu načina organizacije domova i sela Bororo Indijanaca, pisao o takozvanim *house societies*, i objašnjavao kako zajednica Bororo Indijanaca, kao i sva druga poznata ljudska društva, uspostavlja podele zasnovane na rodu, ulogama i hijerarhijama. U tom smislu, kuća se posmatrala kao bremenita simboličkim vrednostima, te je kao takva predstavljala neophodnu suštinu za razumevanje određene kulture (Levi-Strauss 1964 u Lusini and Meloni 2020, 8). Razgraničenja između muških i ženskih sfera u okviru jedne zajednice takođe postaju tema analize kabiljske kuće Pjera Burdijea. Ovaj autor opisuje kabiljsku kuću kao ogledalo kabiljskog društva – opozicije kao što su *svetlo:mračno, javno:privatno* i *muško:žensko* nalaze se u srži načina na koji Kabilci konstruišu svoj pogled na svet. Ove opozicije ne oblikuju samo javno ponašanje i verska ubeđenja, već se takođe manifestuju u samom rasporedu kabiljskog doma, upotrebi nameštaja i svakodnevnim kućnim rutinama. Burdije tvrdi da fizička organizacija kuće ne samo da odražava jasno strukturirani pogled na svet, nego je i odgovorna za njegovu reprodukciju (Burdije 1999; Samanani and Lenhard

2019, 3). Ova postavka će naći svoj potpuniji izraz u Burdijeovoj kasnijoj teoriji *habitusa*, odnosno „sistema dispozicija koji nastaje iz materijalnih okolnosti života i porodičnog vaspitanja” (Samanani and Lenhard 2019, 3), “a koje će oblikovati matricu opažanja, mišljenja i delovanja pojedinca” (Ivanović 2010, 31). Posle Burdijea, u radu Meri Daglas, kuća se, kao rezultat pokušaja njenih stanara da ispune svoje ideje i nastojanja, posmatra kao aktivni subjekat koji interaguje i postavlja fizičke granice, te na taj način strukturira živote ukućana. Daglas takođe uspostavlja *minimalnu definiciju* doma, tipičnu za njenu verziju strukturalizma, koja objašnjava dom kao čin postavljanja konkretnog prostora pod nečiju kontrolu kroz sakupljanje značajnih predmeta i ponavljanje poznatih navika – kreiranje doma se, drugim rečima, objašnjava kao formiranje svakodnevnih struktura, ritmova i rutina (Douglas 1991; Lusini and Meloni 2020, 8–10). Sa jenjavanjem stremjenja ka unifikovanoj disciplinarnoj paradigmi, u poslednjim decenijama dvadesetog veka antropološke studije kuće postaju raznovrsnije u teorijskom i metodološkom smislu. Takođe, istraživanje kuća se pojavljuje kao eksplicitnije kontingentno sa razmatranjima o konceptu doma, s obzirom na to da bilo koja kuća predstavlja prostor u kome se reprodukuju i posreduju različiti odnosi (up. Carsten 2007; Bloch 1995; Bridewell-Pheasant & Lawrence-Zuniga 1999). O kućama i domovima je u gorepomenutim radovima razmatrano kao o posrednicima između pojedinaca i društvenih sistema – njihova organizacija i izgradnja, u fizičkom i figurativnom smislu, kao i odnosi koji se formiraju radi njihovog začetka tretiraju se kao učinkoviti u održavanju društvenog poretka (Samanani and Lenhard 2019, 5).

No, u produžetku teksta ću se fokusirati na radove u kojima je pažnja usmerena ka pitanjima u vezi sa uzajamnim konstituisanjem kuće, doma, praksi proizvodnje doma (eng. *homemaking practices*) i društvenih subjekata. Kroz uvažavanje načina na koji individualni subjekti učestvuju u praksama proizvodnje doma, u radovima ovakvog tipa javlja se distinkcija između pojma *kuće* ili domaćinstva (eng. *household*) sa jedne strane, i koncepta *doma* sa druge strane. Kuća se prema ovakvoj distinkciji pojavljuje kao društvena institucija koja odražava određene norme, dok dom prvenstveno figurira kao subjektivni doživljaj ukorenjenosti i bezbednosti koji može biti povezan sa određenom materijalnom lokacijom. Opozicija između kuće i doma je evidentno veštačka, propustljiva i neodrediva. Kuće se pretvaraju u domove putem preinačenja njihovih materijalnih karakteristika – prakse ispunjavanja i pražnjenja, dekorisanja, i rekonfiguracije prostora prema potrebama njegovih stanara upisuju lične istorije, te društvene i kulturne biografije tih stanara u materijalnu formu objekta koji nazivamo kućom ili stanom (Samanani and Lenhard 2019, 5). Koncept doma ću ovom segmentu teorijskog okvira teksta odrediti kroz nekoliko definicija. Dom je u opštem smislu moguće odrediti kao mesto u kome osoba provodi veliki deo svog svakodnevnog života – u kojem spava, obeduje, provodi slobodno vreme, ili čak radi. Dok su u prošlosti kuća i dom povezivani sa idejama o strogo postavljenim granicama između javnog i privatnog, kuće i posla, rada i slobodnog vremena, u savremenom društvu svakodnevnice i naučne

definicije doma postaju sve propustljivije. Prema svakodnevnim i šire rasprostranjenim shvatanjima, dom predstavlja mesto u kome se uspostavlja osećaj koji je Entoni Giddens nazvao “ontološkom sigurnošću”. Ontološka sigurnost predstavlja uverenje u kontinuitet sopstvenog identiteta u odnosu na svet koji nas okružuje (Giddens 1990; Erdei 2014, 133). Dakle, o domu možemo razmišljati kao prostoru u kome se sprovode svakodnevne radnje od kojih se sastoje materijalni i simbolički svetovi pojedinaca, te na taj način i deo pozornice na kojoj se razvija životni projekat svakog pojedinca. U idealnim uslovima, dom bi trebalo da predstavlja prostor u kome su društveni nadzor i kontrola delimično neprisutni – što čini njegove korisnike slobodnima da nesmetano izgrađuju svoj identitet. Pored toga, dom možemo posmatrati kao koncept koji označava *bivanje kod kuće* u određenom vremenu, odnosno kognitivnu kategoriju univerzalne, pre nego individualne pripadnosti svetu čije iskustvo življenja delimo (Erdai 2014, 132–142).

Kroz već duži niz godina, sve su brojniji antropološki radovi u kojima dolazi do pomeranja fokusa sa fizičkih objekata ka *življenim* okruženjima i praksama prebivanja (Samanani and Lenhard 2019, 8). Dom prestaje da se tretira kao standardizovan i prepoznatljiv tip institucije, pa se o njemu razmišlja kao o relacionoj kategoriji, nazivu za življeni splet postupaka, tendencija i zamišljanja ljudi koji nastoje da sebi i svojim bližnjima obezbede mesto prebivanja ili osećaj pripadnosti u svetu (Samanani and Lenhard 2019, 8–9). Kao analitički koncept u kontekstu antropoloških studija migracija, dom možemo posmatrati kao “prostornu metaforu za povezanost sa različitim mestima” (Manzo 2003, 56, u Brujić 2020, 26), kao i način bivanja u svetu (Brujić 2020, 26). Pozivajući se na nekoliko autora, Marija Brujić izdvaja niz relevantnih socio-kulturnih predstava o domu, uvažavajući njegovu mobilnu, višedimenzionalnu, translokalnu i deterritorijalizovanu prirodu – dom se može doživeti kao porodična kuća ili kuća iz detinjstva, zemlja ili država-domovina, rodni grad, porodica, utočište, ekspresija sopstva ili identiteta, sklop međuljudskih odnosa, iskustvo putovanja, i za kraj, kao iskustvo *bivanja kod kuće* (Brujić 2020, 32). Pokret je u kontekstu studija migracija doživljavao kao jedan od krucijalnih elemenata stvaranja i preinačenja individualnih identiteta, iz čega potiču konstatacije da pokretljivost stvara osećaj doma, odnosno da upravo kretanje može biti izjednačeno sa idejom o domu (Rapport and Dawson 1998, 27, u Brujić 2020, 32). Dom ne mora da ima jedno značenje, niti mora biti uzemljen na određenoj fizičkoj lokaciji. Isto tako, mobilnost ne mora da podrazumeva odvojenost od fizičkog skloništa, te odsustvo osećaja doma ili bivanja kod kuće (Brujić 2020, 33). Imajući sve navedeno u vidu, dom će kroz ovaj rad biti analitički tretiran kao *proces u toku*, odnosno svakodnevni, dinamični odnos pregovaranja (McCarthy 2013, 90) između ljudi, prostora, predmeta, aktivnosti, i fizičkih i kognitivnih granica od kojih je sazdan (Eghbali 2019, 8–12). Zajedničko delovanje navedenih aspekata doma pronalazimo u reiterativnim praksama proizvodnje doma, odnosno u praksama prebivanja (eng. *dwelling*), koje, još jednom, nisu karakteristične samo za osobe koje imaju stalno krov nad glavom, već i za izbeglice, migrante, lica iseljena usled izvršiteljskih procesa, i mnoge druge (Lenhard et al. 2022, 183).

U ovom radu se kao glavni aspekti praksi proizvodnje doma razmatraju emocije, rutine, navike, i aktivnosti ispunjavanja životnog prostora predmetima koji su bremeniti značenjem. Materijalne stvari su u kontekstu ovog rada tretirane kao objekti koji generišu osećaj sigurnosti u privremenim smeštajima, što nas podseća da obratimo pažnju na neke od ključnih teza antropoloških studija materijalne kulture. Nedualistički i holistički pristup izučavanju materijalne kulture koji primenjujem u ovom radu pruža mogućnost izučavanja praksi uređenja prostora koje nadilazi formalnu ili estetsku analizu (Clarke 2018, xviii). Da bismo razumeli način na koji je poimanje artefakata, te samim tim uloge materijalne kulture, integrisano u savremene studije materijalne kulture, nužno je razumeti osnovne postulate teorije objektivifikacije. Ključna teza teorije objektivifikacije postulira da su društveni svetovi konstituisani posredstvom materijalnog, isto koliko su i materijalni predmeti proizvedeni pod uticajem društvenih faktora (Miller 1998, 3–5). Prema već ikoničnoj definiciji unutar ove naučne oblasti, materijalna kultura predstavlja proces uzajamnog konstituisanja ljudi i stvari (Erdei 2008, 46–47). Nepromenljivost i izdržljivost materijalnih predmeta, kao i način na koji oni zauzimaju određena mesta u jednom domu, čini te predmete neupitnim katalizatorima osećaja sigurnosti i bezbednosti, bez obzira na poteškoće na koje osoba može nailaziti u javnoj sferi (Petridou 2001). Pored toga, različiti predmeti, kao *metafore identiteta* osoba koje ih poseduju, postavljaju uslove da iz domova iščitamo individualne istorije i biografije ljudi koji su u njima živeli ili žive (Miller 2001). Bez obzira na količinu vremena ili eksplicitnog truda koji jedna osoba ulaže u opremanje i uređenje prostora u kome živi, stil i način ispunjavanja prostora predmetima uvek ima određeno identitetsko ili socijalno značenje (Shove 1999; Erdei 2014, 138). Drugim rečima, predmeti koji ispunjavaju jedan dom mogu biti markeri vlasnikovih uspomena, interesovanja, ciljeva ili postignuća (Miller 2018, 170).

Sa druge strane, ljudi nisu uvek u potpunosti sposobni da *ukrote* prostor u kome žive – učinkovitost koju imamo u kreiranju materijalnog prostora koji nas okružuje može biti ograničena, i u takvim slučajevima samoreprezentacija putem životnog prostora predstavlja splet pregovaranja između prostornih ograničenja i ličnih preferenci. Ovakve prilike posebno su karakteristične za privremene smeštaje u kojima je zabranjeno (od strane vlasnika nekretnine) ili usled različitih faktora nemoguće (zbog vremenskih ili finansijskih ograničenja) promeniti neke od njihovih karakteristika. U svakom slučaju, materijalni prostor kakav nam je dat, sa svojim nepromenljivim aspektima, takođe postaje medij reprezentacije (Miller 2001, 112). Jasno je da se u prilikama neminovne mobilnosti, poput studentskih migracija, koje sa sobom mogu da nose i određena materijalna ograničenja, uloga onoga što sačinjava dom ili osećaj doma prvenstveno predaje drugim osobama, ali i predmetima i praksama uz pomoć kojih se vrši uzemljavanje u novom životnom prostoru (Erdei 2014, 132). Agneš Heller je ukazala na činjenicu da su, kroz istoriju, u situacijama koje dovode do prostorne izmeštenosti ljudi rekonstruisali svoje domove, odnosno pokušavali da se *uzemlje* upravo kroz kolekcije sitnih predmeta koji za njih imaju simboličko značenje (Heller 2011, 204 u Erdei 2014, 140).

Na osnovu prethodnih redova ovog teksta možemo pretpostaviti da se upotreba različitih predmeta kao sredstava uzemljenja implementira u situacijama kada je dom privremen, kratkoročan ili neustaljen, a karakteristika najvećeg broja stambenih situacija u kojima se studenti-doseljenici nalaze jeste upravo privremenost. Ova privremenost, prema određenim autorima, istovremeno predstavlja i jednu od glavnih karakteristika pozne modernosti, zajedno sa principima mobilnosti i pokretljivosti⁵ (up. Bauman 2000; Eghbali 2019). Društvo koje je mobilno preoblikuje identitete u skladu sa njihovim kapacitetima za pokretljivost, s obzirom na to da se “život u pokretu” sve češće vrednuje na afirmativan način. Migracije se ređe posmatraju kao jedinstveni događaji selidbe iz jednog mesta u drugo u odnosu na određene faze životnog ciklusa (npr. prelazak u svet odraslih, stupanje u brak). Umesto toga, one figuriraju kao neprekidni procesi preoblikovanja odnosa sa mestima, kao i ljudima, kroz različite svakodnevnne prakse (Eghbali 2019, 14–16). Promenljivost i fluidnost takođe predstavljaju obeležja životne faze u kojoj se studenti nalaze bez obzira na pitanja njihovog stanovanja, jer kasna adolescencija i rana odraslost predstavljaju period brzih promena, učenja, istraživanja, izgradnje identiteta i spoznaje sebe (Mitrović 2021, 13–20). Zatim, u zavisnosti od adekvatnosti uslova koje im studentski smeštaj pruža, kao i drugih ličnih preferenci, studenti ovakvog statusa se neretko mogu naći u konstantnom kretanju između svojih novih i starih, roditeljskih, domova, ili drugačije rečeno, između zavisnosti i samostalnosti. U takvim okolnostima, privremena mesta življenja korespondiraju sa drugim lajtmotivima studentskog života, te je zanimljivo ispitati da li studenti svoj domaći prostor proizvode u skladu sa neprestanim fluktuacijama koje proživljavaju, ili pak u domu vide mesto stabilizacije u vrtlogu drugih promena; te da li se osećaju *kod kuće* ne samo u prostoru, već i u određenom vremenu, to jest u trenutku kada voljna mobilnost deluje kao podrazumevana i dobrodošla.

Metodološki okvir

Radi prikupljanja adekvatne građe za ovaj istraživački rad, metod mog terenskog istraživanja je zamišljen kao spoj nekoliko istraživačkih tehnika⁶. Pre

- 5 Baumanova ideja o fluidnoj modernosti (eng. *liquid modernity*) podrazumeva savremeno doba kao ispunjeno mogućnostima za konstantnu mobilnost širom sveta, što čini da se trajnost životnog prostora doživljava kao manje prioritarna, otežavajući uzemljavanje i pronalaženje sopstvenog *mesta u svetu* (Bauman 2000; Eghbali 2019, 5–14). Fluidnost čini da različiti aspekti modernog života teško zadržavaju svoj oblik, pri čemu su prakse za njihovo održavanje, ili sa druge strane, prihvatanje njihove promenljivosti, neophodne (Bauman 2000, 2–8).
- 6 Metodološki pristup ovom istraživanju je inspirisan tekstom Lindzi Mekarti pod naslovom “*Its Coming from the Heart: Exploring a Student’s Experiences of Home Using Participatory Visual Methodologies*”. No, kako metodi nikada nisu unapred ukrojani setovi postupaka koji se kroz različita istraživanja mogu primeniti takvi kakvi jesu, “uvezeni” iz nekog drugog naučnog rada (Pink et al. 2017, 93), kroz sprovođenje istraživanja sam imala u vidu da će se

svega, u istraživačkom metodu zastupljeno je posmatranje, sprovođenje pilot-intervjua i izvođenje dubinskih polustrukturiranih intervju sa studentima na njihovim privremenim mestima življenja. Pored toga, u zbir metodoloških tehnika za ovo istraživanje ubrojena je i participativna tehnika *autofotografije* (McCarthy 2013). Tokom sakupljanja građe za svrhe ovog istraživanja imala sam priliku da razgovaram sa desetero studenata-doseljenika koji žive u Beogradu. Njih sedmoro je tokom perioda naše saradnje živelo u iznajmljenim stanovima ili drugim oblicima privremenog smeštaja koje u nekim slučajevima ne plaćaju, ali nisu u njihovom posedu, dok je njih tri živelo u studentskom domu. Osmoro ispitanika se u Beograd doselilo iz unutrašnjosti Srbije, a njih dvojica iz Republike Srpske⁷. Uzrast sagovornika bio je između 19 i 29 godina, i svi su imali status studenta na osnovnom, master ili doktorskom stepenu. Njih petoro u potpunosti izdržavaju roditelji, i uz to eventualno primaju studentsku stipendiju ili kredit; troje sagovornika je delimično izdržavano od roditelja, ali resurse takođe obezbeđuje honorarnim radom; a dvoje ispitanika se samostalno izdržava. Neki od njih nakon inicijalne selidbe za Beograd nisu menjali mesto stanovanja, dok su se drugi selili više puta. Terenski deo istraživanja odvijao se od marta do avgusta 2024. godine.

Prva faza moje saradnje sa sagovornicima bila je posebno važna u slučajevima kada prethodno nisam imala priliku da posetim njihov životni prostor⁸, i ona se sastojala iz moje posete njihovom stanu ili sobi, familijarizacije sa tim prostorom, i neformalnih razgovora o njihovom životnom okruženju, studiranju i drugim kolokvijalnim temama. Ovakvu vrstu intervju su Pink i koautorke u zborniku "*Design Ethnography*" nazvale *GTKY* (eng. *getting to know you*) sastancima (Pink et al. 2017, 101). Ovaj inicijalni segment terenskog rada, koji nije bio zvučno zabeležen, pomogao mi je u mapiranju ključnih karakteristika prostora u kojima sagovornici žive, kao i predmeta koje poseduju, što je omogućilo da uoči druge faze terenskog rada adekvatnije formulišem pitanja od primarne važnosti, i prilagodim intervju koje sam kasnije sproveda jedinstvenoj situaciji svakog ispitanika.

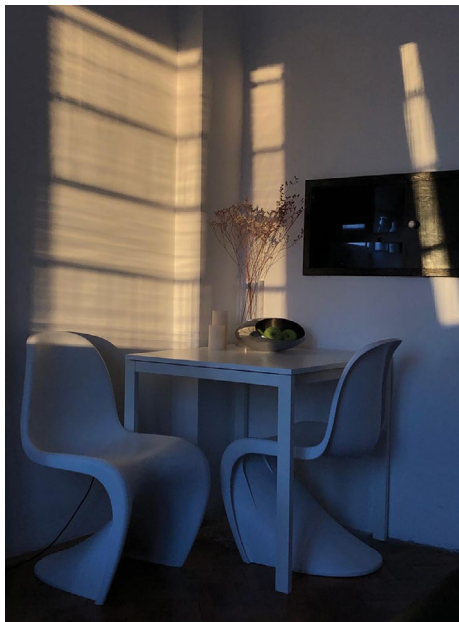
Između prve i druge etape mojih obilazaka stanova učesnika u istraživanju, zamolila sam svakog od njih da mi dostavi proizvoljan broj fotografija na kojima će prikazati svoj životni prostor sa njihovih najfrekventnijih tačaka gledišta, ali i na način koji smatraju najreprezentativnijim. Takođe sam zatražila da fotografišu predmete koje percipiraju kao posebno važne. Tehniku zabeležavanja fotografija od strane samih učesnika u istraživanju nazivamo *autofotografijom*. Budući da pripadam grupi koju sam odlučila da istražujem, i da sam većinu

deo mog istraživačkog postupka sastojati iz improvizacije, preinačenja postavljenih smerica, i *ad hoc* rešenja uspostavljenih u dijalogu sa mojim sagovornicima.

7 Studenti iz Republike Srpske koji upisuju visokoškolske ustanove u Beogradu imaju istovetan status kao i studenti iz Republike Srbije (<https://www.paragraf.ba/propisi/republika-srpska/sporazum-o-uzajamnom-priznavanju-dokumenata-u-obrazovanju-i-regulisanju-statusnih-pitanja-ucenika-i-studenata.html> – pristupljeno 10.12.2024.)

8 Jedan broj mojih sagovornika činile osobe sa kojima iz prošlosti gajim prijateljski odnos, te sam imala i priliku da posetim njihove domove.

svojih sagovornika poznavala pre sprovođenja ovog istraživanja, u jednom smislu sam zauzimala poziciju istraživačice kao *intimnog insajdera*, te mi je bilo važno da putem ove istraživačke tehnike delimično decentralizujem sopstvenu tačku gledišta u vezi s iskustvima koja istražujem. Ovom tehnikom se učesnik u istraživanju pozicionira kao ekspert u vezi s temom za koju je istraživač zainteresovan, što rezultuje ko-produkcijom znanja kojoj doprinose i istraživači i istraživani (McCarthy 2013, 80–86). Fotografije koje su moji sagovornici zabeležili ukazale su mi na koje predmete ili delove njihovog prostora moram obratiti posebnu pažnju, što je stvorilo verodostojniju reprezentaciju posebno značajnih aspekata njihovih domova.

Primeri fotografija zabeleženih od strane sagovornika
(s leva na desno: D.D., J.M., D.L., I.B.)

U drugoj fazi istraživanja sam ponovo odlazila u posetu stanova mojih sagovornika, ovaj put radi sprovođenja polustrukturiranih, dubinskih terenskih intervjuva. Sprovođenje intervjuva u domovima koji predstavljaju ključnu temu razgovora omogućilo je doseganje do promišljenijih odgovora, posmatranje fizičkog okruženja sa razmišljanjem o njegovim karakteristikama iz neposredne blizine, kao i generalnu participativniju notu pri usmeravanju toka ovih informativnih razgovora. Intervjui su u najvećem broju slučajeva otvarani narativizacijama selidbenih istorija mojih sagovornika, da bi se potom iz centralnih poenti tih narativa pomaljale teme koje će detaljno biti analizirane u narednom poglavlju teksta.

Opis i analiza građe

Prakse proizvodnje doma među ljudima koji se sele mogu biti definisane kao kolekcije resursa i navika koje oni “nose sa sobom” ili ih generišu u novom prostornom kontekstu (Bonfanti and Massa 2020, 7 u Brujić 2023, 305). Na osnovu predstavljenih teorijskih koncepata, i uz pomoć heurističke distinkcije između mentalnih i materijalnih praksi proizvodnje doma prema Ajrin Sijerad (2010), potrudicu se da analiziram različite prakse proizvodnje doma zastupljene među studentima-migrantima u Beogradu. Naposletku ću ih sistematizovati na kontinuumu od najkonkretnijih, materijalnih praksi proizvodnje doma, do apstraktnih, mentalnih praksi proizvodnje doma. Bez obzira na analitičko razlikovanje između različitih oblika praksi proizvodnje doma, napomenuću da ne smatram da su one u realnosti oštro razgraničene ili specifične za različite faze boravka u određenom prostoru, već da se nalaze u dijalektičkom odnosu.

Materijalne prakse proizvodnje doma

Kao jedan od ključnih faktora za kreiranje osećaja bivanja kod kuće, veliki broj mojih sagovornika i sagovornica akcentovao je činjenicu da je za “skućavanje” u određenom prostoru neophodno ispuniti ga određenim *uzemljujućim predmetima*. Nekoliko sagovornica pričale su mi o tome kako su tokom inicijalnog iseljenja iz roditeljskog doma, radi proizvodnje osećaja što veće sigurnosti unutar novonastanjenog prostora u što kraćem roku, pokušale da, manje ili više svesno u samom trenutku selidbe, naprave repliku svojih starih soba na novoj i privremenoj teritoriji uz pomoć prenošenja svih, ili nekih od najvažnijih ličnih predmeta koji su se u tim sobama nalazili. Kreiranje replika dečjih soba predstavlja interesantnu tehniku uspostavljanja identitetskog kontinuiteta ukoliko imamo u vidu da dečje sobe predstavljaju prve prostore u kojima osobe, kroz odrastanje, imaju priliku da iskažu svoju individualnost i kreativnost (Miller 2018, 175). Pored toga, predmeti preneti iz nekadašnjih dečjih soba mogu poslužiti kao medijum za uspostavljanje opšteg kontinuiteta sa sa porodičnim domom (Erdei 2014, 139):

Sve sam ponela, mada je u tom stanu stvarno već svega bilo, sudova, escajga, činija, ne znam, neki lonci i šerpe, ali ja sam svakako nešto i donela, i odmah sam nosila neke moje jastučice, neku prostirku, kao mali tepih, zavese, ramove, postere. To mi je bilo bitno, da imam sve moje stvarčice i gluposti, i to je to, mnogo mi je bilo važno da ponesem sve knjige moje, to što meni inače stoji na policama, i što mi stoji u sobi, da mi stoji i u tom stanu u koji idem, da to bude moj prostor (D.L. 24).

Kroz reminiscencije koje su mi različiti sagovornici pružili u vezi sa preseljenjem, motiv koji se takođe često spominjao jeste prekomerno prenošenje svakodnevnih, protokolarnih (Hoskins 1999), na prvi pogled identitetski ne-markiranih predmeta kojima je već bio opremljen stan koji se iznajmljuje, kao što je kuhinjski pribor, mali kućni aparati ili slično. Zajedno sa predmetima sa sentimentalnim značenjem, kao što su knjige, figurice, i poster, ovi predmeti su predstavljali sredstvo koje će učiniti pretvaranje iznajmljenog, bezličnog prostora u *nečiji* prostor, odnosno dom.

Pored priča o predmetima koje su sagovornici poneli sa sobom iz roditeljske kuće ili stekli tokom studiranja ne bi li njima ispunili svoj životni prostor, intervjui su bili prožeti reminiscencijama na strategije o isplativom ali istovremeno zadovoljavajućem sprovođenju izmena ili nadomeštanja nedostataka u okviru materijalnog okruženja u privremenim mestima za život. Studenti često sami pripremaju predmete koje će poneti u svoj novi dom, no, opremanje stana je u nekim od sprovedenih razgovora takođe predstavljeno kao kolektivni porodični čin (Cieraad 2010, 87–88). U najvećem broju slučajeva, odvajanje od roditelja i preseljenje se ne obeležava monolitnim ritualima, ali se kolektivne pripreme za odlazak deteta, kao i emocije koje prate ovaj čin mogu smatrati anticipacijom jedne nove životne faze (Mitrović 2021, 151). Taj kolektivni čin se, prema iskazima mojih sagovornika, sastoji iz temeljnog čišćenja, popisivanja i kupovine predmeta koji u stanu pre trenutka useljenja nedostaju, prenošenja tih predmeta, kao i *uradi sam* prepravki stambenog prostora. U ovakvim situacijama, materijalne prakse proizvodnje doma nadilaze delatno polje individue koja se seli, pretvarajući se u kolektivni vid neformalnog obeležavanja tranzicije mlade osobe iz jedne životne faze u drugu, kao i iz jednog doma u sledeći:

Onda mi je jedna baba kupila peglu, druga baba mi je kupila fen, i tako to, i onda je to bio kao neki kolektivni čin moje porodice da se ja kao prvo dete selim, i to je neki period tolike promene za celu porodicu i mene, neka velika tranzicija koja je uticala na celu porodicu, jer sam ja prvo dete koje se odvaja, i onda svako želi da ima neki doprinos (M.L. 23).

Zatim, kreiranje prostora u kome prevladava osećaj ugodnosti među mojim sagovornicima figurira kao procesualna radnja. Dom se kroz konstantne procese preoblikovanja posmatra kao projekat, a takav projekat, bez obzira na njegove rezultate, postoji kao izraz nečije agensnosti i kontrole nad sopstvenim životnim okruženjem (Garvey 2001, 56). Dve studentkinje sa kojima sam razgovarala opisivale su opremanje i uobličavanje životnog prostora prema sopstvenom senzi-

biletetu kao postepen, akumulativni proces neprestanog trajanja, čiji je rezultat mozaik uspomena i markera identiteta osobe koja u toj praksi učestvuje:

Na početku nisam ništa imala po zidovima, i onda sam bukvalno procesom stalnog skupljanja stvari, pravila kao mozaik neki od sobe, ali u suštini je tako tekao taj proces, mislim, taj prvi talas je bio najbitniji zbog praktičnih stvari, ali mislim da se moj proces selidbe nikada zapravo nije završio, nego je samo trajao, i traje i dalje (A.R. 19).

Ja se sećam kada sam živela-živela ovde, to je bilo prvih mesec-dva, ja sam svaki put neku novu sitnicu donosila da ponesem u Beograd i da je stavim da mi bude ovde. Knjige sam ponela, i to se sećam, ponela sam ove činijice za nakit, i tako neke male stvari koje sam mogla da ponesem sa sobom, i stvari (odeću, L.D), to sam sve prenela, iako, u tom trenutku, šta će meni letnje stvari, septembar-oktobar je bio (M.L. 23).

Knjige su predstavljale veoma važne prenosive predmete i selidbene saputnike za sve moje sagovornike i sagovornice. Sve knjige koje su u početnim fazama useljenja poneli u nov životni prostor prethodno su se nalazile u njihovim sobama u roditeljskim domovima ili u kućnim bibliotekama, a izbor knjiga koje su odlučili da prenesu u svoj novi smeštaj može imati veze sa slikom kakvu nameravaju da stvore o sebi, za sebe, ali i za druge ljude koji će imati pristup njihovom životnom prostoru. Predmeti koji se nalaze u jednom domu, poput knjiga, naročito ukoliko su izložene na vidnim mestima, definišu taj prostor, ali oblikuju i osobe koje u njemu žive kao *tačke društvenog umrežavanja* (Miller 2018, 171). Ildiko Erdei je u svom radu "*Kod kuće*": *Konceptualizacija doma i prakse njegove proizvodnje kod osoba istopolne seksualne orijentacije* došla do gotovo istovetnih nalaza u vezi presudne pozicije koju knjige zauzimaju u praksama proizvodnje doma. Čak i među sagovornicima koji su na negativan način doživljavali emotivnu povezanost sa materijalnim stvarima, knjige su bile predmeti koje je gotovo svako od njih čuvao i prenosio u smenjujuća mesta prebivanja. Te knjige mogu biti pokloni od prijatelja ili porodice, školske nagrade, nasledstvo iz porodičnih riznica ili samostalno kupljene, i shodno tome stajati kao reprezentacija interesovanja, sećanja, i intelektualnog razvoja njihovih vlasnika. Knjiga, dakle, funkcioniše kao simbol sopstva, i još jednom, biografski objekat u kome se kriju informacije, ili čitave priče o osobama koje ih poseduju (Erdei 2014, 141–142).

Kao stvari od relativno velikog značaja kroz iskaze mojih sagovornika takođe su figurirali nasleđeni predmeti i pokloni, odnosno predmeti koji u njihovom životnom prostoru stoje kao podsetnici na prijateljske, emotivne, ili porodične veze, i koje su poneli iz roditeljske kuće ili su ih stekli tokom studiranja. Za jednu od mojih sagovornica, to su predmeti koje je dobila od bake:

...imam ovde ovaj ukras, sunce, za ove dve stvari sam baš vezana, donela sam i ovu žabicu. Ta žaba je prva stvar koju sam ja ponela sa sobom, bukvalno mislim da sam samo to ponela. Tu žabicu i ovo sunce je meni poklonila moja baka, a ja sam baš mnogo bila vezana za nju, i ona je umrla u junu 2021.,

tačno sam došla u suštini za Beograd, a ja sam to ponela sa sobom dok je ona još bila živa. Za to sunce sam baš vezana zato što to sunce, kad je ona meni poklonila, rekla mi je “sunce tebi, sunce meni”, i zato ja imam i tetovažu sa tim (J.M. 23).

Druga sagovornica, koja se bavi glumom, je izdvojila predmet koji je stekla tokom života u Beogradu kao izuzetno važan:

Ove ruže ovde, koje vidiš, to su sa premijere koju sam ja imala ovde u Beogradu, kada sam igrala u pozorištu, to je svaka ruža sa jednog buketa koji mi je neko doneo od društva, i ja sam ih sasušila i ostavila (M.L. 22).

Ovaj predmet možemo okarakterisati kao paradigmatičan primer biografskog objekta. On služi kao podsetnik i svedoči o jednom postignuću i prekretnici u životu moje sagovornice. Istovremeno simbolizujući interesovanja, prijateljske odnose, ali i estetske preference, taj predmet figurira kao metafora sopstva i materijalizacija jedne važne priče iz sagovorničinog života (Hoskins 1999, 1–13).

Svi predmeti koje su moji sagovornici nabrajali kroz iskaze relevantne za ovaj segment rada imaju sličnu ulogu – pored toga što funkcionišu kao markeri identiteta svojih vlasnika, oni predstavljaju središta osećanja koje Entoni Gidens naziva *ontološkom sigurnošću*. Ovaj koncept su Dipi i Torns integrisali u sociološko istraživanje doma kao mesta u kome ljudi mogu proizvesti osećaj ontološke sigurnosti, to jest kao prostora u kome neprijatni aspekti spoljašnjeg sveta koji su izvan njihove kontrole manje dolaze do izražaja (1998, 24). Kao što je nagovešteno u teorijskom okviru ovog rada, ontološka sigurnost predstavlja osećaj poverenja u svet koji nas okružuje, te veru koju ljudska bića imaju u sopstveni identitet i trajnost njihovog socijalnog i materijalnog okruženja. Drugim rečima, osećaj ontološke sigurnosti podrazumeva kontinuiranu pouzdanost i nepromenljivost osoba i stvari koje nas okružuju (Giddens 1990 u Dupuis and Thorns 1998, 27), a on figurira kao izuzetno važan u stanjima *egzistencijalne anksioznosti*, karakteristične za periode velikih promena i nemira na globalnom nivou (Shani 2017). Sonders se nadovezuje na Gidensovu ideju o ontološkoj sigurnosti te tvrdi da se ona može proizvoditi i održavati u materijalnom okruženju bilo da ono zauzima formu sobe, stana, kuće, ili pak drugih aranžmana (Saunders 1986 u Dupuis and Thorns 1998, 28) upotrebljivanih i življenih od strane ljudi koji nisu stambeno obezbeđeni. Dipi i Torns tretiraju dom kao oblast stalnosti u društvenom i materijalnom smislu (1998, 24–25), što može biti kritički razmatrano ukoliko ponovo uvažimo ideje o *migratornosti* ljudskih domova i identiteta. No, ukoliko moji ispitanici smatraju da su njihove stambene situacije uprkos privremenosti dovoljno izvesne da bi ih u nekoj meri percipirali kao dom; da unutar svojih domova imaju kontrolu nad svojim životima; i ukoliko dom za njih predstavlja mesto za slobodnu konstrukciju identiteta (Dupuis and Thorns 1998, 28), što je evidentirano u rezultatima mog istraživanja, onda je moguće pretpostaviti da svi predmeti o kojima su govorili deluju kao nosioci ontološke sigurnosti. Delatna moć ovih predmeta je u neporecivoj vezi sa zna-

čenjima i emocijama koje su u njih upisane, ali njihov kapacitet za uzemljenje u nepoznatom prostoru nastaje upravo zbog njihove materijalnosti, opipljivosti i permanentnosti. Mihali Čiksentmihalji u monografiji *The Meaning of Things: Domestic Symbols and the Self*, disciplinarno raznovrsnom delu o sopstvu i kućnim predmetima, piše da upravo konkretnost, trajnost i *objektivnost* materijalnih predmeta njih čini važnim akterima u proizvodnji i održavanju sopstva (Csikszentmihalyi and Rochberg-Halton 1981, 14–15), a filozofkinja Angeš Heler je ukazala na činjenicu da ljudi u nepogodnim situacijama koje dovode do prostorne neuzemljenosti stvaraju osećaj kućevnosti upravo kroz kolekcije predmeta koji za njih imaju simboličko značenje (Heller 2011, 204 u Erdei 2014, 140), što nas podseća na jednu od bazičnih teza antropologije materijalne kulture – društveni svetovi, bilo da su u pitanju individualni domovi ili javni prostori, konstituisani su posredstvom materijalnog isto koliko su i materijalni predmeti proizvedeni pod uticajem društvenih faktora (Miller 1998, 3–5).

Da stvari u koje su prethodno upisana značenja u kriznim stanjima predstavljaju izvor emotivne stabilnosti za ljude koji ih čuvaju i koriste, ilustruje i konstatacija jednog od mojih sagovornika koji smatra da bi posedovanje svih važnih ličnih predmeta unutar jednog prebivališta učinilo da se oseća sabranije i stabilnije:

Moram da znam gde su mi stvari, a ja to nikad ne znam, i mene to užasava i sada, mislim ja sam krenuo ovo da sređujem, u smislu da vadim stvari i da vidim šta ima gde, jer su meni faktički stvari na pet adresa, i ti onda računaš da ćeš nešto da obučeš, sad za neku priliku, i ti nemaš pojma gde ti je, i to ti stvarno stvara kaos, znaš, ljudima su jednostavno neophodni neki predmeti, i neke stvari koje će im biti konstantno dostupne, i za koje se oni vezuju. Ja mislim da to ljudi pojme kao nešto podrazumevajuće, a ja onda shvatam koliko me uznemirava što to nemam, što ni u jednom momentu ne znam gde mi je šta, i nekako nemam uopšte mentalne kapacitete da to organizujem (L.B. 29).

Zaključujemo da se tokom studiranja, perioda u kom se povećana stambena mobilnost posmatra kao datost, uloga onoga što sačinjava dom pripisuje praksama i predmetima uz pomoć kojih se vrši uzemljenje u datom prostoru (Erdei 2014, 132). Predmeti i prakse kao različiti *materijali svakodnevice* igraju ključnu ulogu u pretvaranju iznajmljenog prostora u dom, funkcionišući kao markeri identiteta i čvorišta *ontološke sigurnosti*, a procesi materijalne proizvodnje doma uz pomoć njih uvek su u delimičnoj vezi sa već proživljenim uspomena na protekle događaje i ranije domove (Cieraad 2010).

Način života kao praksa proizvodnje doma

Budući da upotrebljavam materijalne i mentalne prakse proizvodnje doma kao dve krajnje tačke na skali varijeteta praksi proizvodnje doma među studentima u Beogradu, navike, rutine i kućna pravila uvrstila bih na sredinu ovog heurističkog kontinuuma. Svi studenti u nekoj meri prenose navike koje su

stekli u roditeljskim domovima u svoje nove životne prostore. Međutim, oni takođe preoblikuju stečene navike u skladu sa novim životnim okruženjem, bilo to radi kvalitetnijeg suživota sa cimerima, ili iz ličnih potreba za drugačijim pristupom svakodnevici. Tokom dubinskih intervjuva, moji sagovornici su, rekonstruišući svojstva svojih roditeljskih domova, često spominjali načine na koje atributi njihovih *bivših* domova diktiraju standarde, parametre i ideale prema kojima oni uređuju svoje trenutne životne situacije i prostore. Pozitivno vrednovane ideje ili prakse koje su moji sagovornici *poneli* sa sobom iz svojih nekadašnjih domova u nove najčešće imale veze sa prostornom strukturom domaćinstva ili načinima uređenja enterijera:

(...) ja u suštini od malena gledam svoju kuću kako se sređuje, moja mama i moja baka su skroz u tom fazonu, slike, detalji, tako da od detinjstva bukvalno gledam kako se sređuje enterijer u kom živiš, tako da mi to nije baš nasledno, ali da kažeš da tu ima nečega. Ne znam, meni nisu jasne osobe koje žive u domu a ne daju neki svoj pečat sobi (J.M. 23).

Sa druge strane, mane roditeljskih domova koje su moji sagovornici izdvajali bile su u vezi sa određenim obrascima ponašanja koji su tamo bili zastupljeni. Nabrajali su nedostatke domaćinstava svojih roditelja, ili načina na koji njihovi roditelji žive, koji su za njih postali posebno primetni otkako su se odselili, te objašnjavali kako formiraju svoje rutine na način koji je u suprotnosti sa upravo pomenutim negativno vrednovanim praksama:

Najviše sam primjetio da čuvaju stvari i da su moji dosta neuredniji nego ja – svi, svo troje, iako ne smatram za sebe da sam preuredan, ali sam za njih preuredan. Ja volim da znam gdje šta stoji, i mislim da stvarno treba da, u jednom domu budu stvari koje stvarno koristiš – znači, ništa što ne koristiš ne treba uopšte da bude prisutno u tvom životnom prostoru (D.D. 23).

Kada piše o odvajanju od roditelja u kontekstu stanovanja mladih u Beogradu, Katarina Mitrović na osnovu iskaza svojih informanata navodi da izvesna tenzija u odnosima sa roditeljima unutar roditeljskog doma predstavlja frekventnu pojavu u trenucima pred iseljenje i osamostaljenje adolescenata ili već odraslih lica. Potom, preseljenje se od strane mladih koji se sele, kao i njihovih roditelja, može smatrati kao blagotvorno, a čak i nužno za održavanje mira među različitim članovima porodice (Mitrović 2021, 152). Međutim, stvaranje novih domaćih navika, daleko od ograničavajućeg *roditeljskog pogleda* (eng. *parental gaze*) (McCarthy 2013, 82) uz koji te navike potencijalno ne bi mogle biti praktikovane, može se pretvoriti u srž novog oblika konflikta koji nastaje kada roditelji nakon izvesnog vremena posete životni prostor svoje preseljene dece, ili obrnuto. Osećaj “ispravnog” odnošenja prema određenim predmetima takođe može biti u nesaglasnosti među različitim generacijama (Giacomelli 2020, 201), a susreti sa roditeljima nakon iseljenja mogu biti doživljeni kao povratak prevaziđenim tenzijama i podsetnik na disharmoničnost kroz koju operiše veliki broj domaćinstava (Cieraad 2010, 91):

Da, u kontekstu mesta ... ti si razvio neke navike u svom novom prostoru, koji nebitno da li je privremen ili ne, ti imaš neke navike, i onda ti dolaziš u svoju rodnu kuću, ili to negde, gde si odrastao, i tu dolazi do sukoba, nešto kao, zašto jedeš ovo, a ne ovo, zašto radiš ovako, a ne onako, i tako dalje... Verujem da su ta sučeljavanja u prostoru, kada ti dolaze tvoji, a i ti kod njih, jedan totalno nov obrazac ponašanja, i to recimo, kada odu, osetiš puko olakšanje (L.B. 29)

Kao što je u više navrata napomenuto u teorijskom okviru ovog rada, svakodnevne prakse i navike predstavljaju jedan od glavnih faktora u proizvodnji i održavanju doma, bilo da je on privremen ili stalan, fizički ili u konstantnom pokretu (Lenhard et al. 2022, 183). Odvajanje od negativno vrednovanih karakteristika roditeljskog doma koje proizilazi iz njegovog napuštanja, te formiranje sopstvenih navika i rutina ima ulogu u proizvodnji novoformiranog doma kao *autentično svog* i neinhibiranog osobinama i željama drugih srodnika. Čvrsto utemeljene i personalizovane navike takođe mogu funkcionisati kao dominantan način pretvaranja nekog prostora u dom u situacijama privremenosti jer ne moraju biti čvrsto povezane za predmete (Brujić 2023, 317), a za njihovo sprovođenje često nisu neophodni drastični materijalni resursi. Podsetiću da navike i rutine takođe predstavljaju jednu od osnovnih praksi proizvodnje doma u drugim, ekstremnijim situacijama stambene nesigurnosti. Paralelno sa stvaranjem novog i *autentično svog* doma, moji sagovornici su po iseljenju iz roditeljskih domova razvili i nove ideje o sebi samima – razvili su *autentično svoje* stilove života. Iseljenje iz roditeljskog doma i odlazak na fakultet u doslovnom smislu dovodi do proširenja prostora u kome mlada osoba može da ispoljava svoj identitet (Lincoln 2012, u McCarthy 2013, 76–77).

Mentalne prakse proizvodnje doma

Uzevši u obzir uloge predmeta, navika i rutina u praksama proizvodnje doma među mojim sagovornicima, u sledećem segmentu analize ću razmotriti koliko su te prakse doprinele da se oni u svojim studentskim smeštajima osećaju *odomaćeno*, i kako se, u tom svetlu, danas odnose prema svojim nekadašnjim, roditeljskim domovima. Dom, odnosno osećaj doma je od strane mojih sagovornika definisan kao istovremeno mentalna i fizička kategorija, zasnovana na osećaju sigurnosti, intimnosti, mogućnosti nespontanog ispoljavanja sopstvenog identiteta i eventualnoj međuljudskoj povezanosti. Bez obzira na različita osećanja prema roditeljskim domovima, gde se jedan broj sagovornika osećao nostalgично, a drugi zahvalno što danas živi negde drugde, prilikom gotovo svakog intervjua koji je sproveden tokom ovog istraživanja, moji sagovornici su samoinicijativno, ili ređe nakon moje sugestije, iscrpno govorili o tome koju od svojih potencijalnih lokacija prebivanja (gde je najčešće reč o studentskom smeštaju u Beogradu naspram roditeljske kuće, odnosno kuće u kojoj su odrastali u nekom drugom mestu) više doživljavaju kao *svoju kuću* ili *svoj dom*. Ovo

je naročito bilo izraženo u njihovim iskazima kada su govorili o planovima da posete svoja rodna mesta, ili o povratku u svoj trenutni studentski smeštaj nakon poseta roditeljima.

Moji ispitanici doživljavaju najmanje dve lokacije kao *svoje kuće* – sa jedne strane su to iznajmljeni stanovi u Beogradu, a sa druge kuće ili stanovi njihovih roditelja u njihovim rodnim mestima. Postoje dve varijable koje mogu odrediti da li će osoba doživeti svoj životni prostor kao dom: sa jedne strane je to osećaj svojine, koji sagovornici mogu imati prema roditeljskoj kući, a sa druge dugotrajno bivanje u nekom prostoru (Erdei 2014, 137), koje je karakterističnije za odnose mojih sagovornika prema njihovim stanovima. Dok svoj pažljivo uređen iznajmljeni stan sagovornik D.D. naziva svojom kućom, on svoj dom u rodnom mestu naziva kućom svojih roditelja. Roditeljski dom mog sagovornika predstavljen je kao glavno prebivalište *mlađe verzije* njega, dok stan figurira kao prostor u kome se on razvija kao odrasla osoba:

Tamo (u roditeljskoj kući, prim. L.D.) se više osećam kao nečije dijete. Ja sam od skoro počeo da pričam ‘idem kući’ a da, kada to kažem, mislim na Beograd, i onda nekad razmišljam kako nije u redu da to kažem (D.D. 23).

Verbalna distanca pri izražavanju planova za posetu roditeljske kuće, kada, na primer, sagovornik izgovara “idem u Bosnu” ili “idem kod mojih” umesto “idem kući”, zajedno sa javljanjem iščekivanja i radovanja povratku u svoj novi dom, to jest iznajmljeni stan ili sobu, su kroz narative mojih ispitanika u različitim varijantama istaknuti kao prekretnica u emocionalnom doživljaju sadašnjeg naspram prethodnog doma, marker progressa u procesu odrastanja i delimičnog osamostaljenja, i trenutak transformacije privremenog smeštaja u sopstveni dom. Još jedno od objašnjenja za činjenicu da moji sagovornici percipiraju svoj trenutni dom kao *više svoj* od roditeljskog povezano je sa time što se njihovi ciljevi, planovi, i ustanove uz pomoć kojih će te ciljeve i planove ispuniti ne nalaze u mestima iz kojih su se doselili, već u Beogradu:

Mislim ja odem da vidim moje, i to je to. Ovde mi je više moja kuća, to sam baš pričala sa drugaricom, ti sad ovde gradiš svoj život, kao što su ga moji gradili i ja dok sam bila kod kuće, upisuješ faks, počecu da radim ovde, tako da se moj život sad odvija ovde (J.M. 23).

Disocijacije i procesi emotivnog udaljavanja od roditeljskih domova su u dodiru sa svojevrstnim oblikom *ubrzanog odrastanja*. Distanca od roditeljskog nadzora, ali i veliki broj obaveza koji se javlja pri relativno ranom odvajanju od roditelja, koje su svi moji sagovornici proživeli, pospešuju procese lične subjektivizacije i otvaraju novu fazu u izgradnji identiteta mladih ljudi. Mentalne prakse proizvodnje doma na izvestan način, i u ovom kontekstu, služe kao svedočanstva o prihvatanju materijalnih okolnosti u kojima se osoba nalazi, a njihovi rezultati se manifestuju na diskurzivnom nivou, putem iskaza kao što su “idem kući” – u značenju, za Beograd; ili recimo, “idem u Negotin”, kada se misli na roditeljsku kuću. Prema Sijerad, potreba za kognitivnom i verbalnom

diferencijacijom između dve značajne lokacije pojavljuje se kao posledica mentalnih i materijalnih ulaganja u kreiranje osećaja kućevnosti na novom mestu. Razgraničenje između različitih mesta prebivanja predstavlja mentalnu praksu proizvodnje doma koja svedoči prilagođavanju na nove životne okolnosti (Cie-raad 2010, 90–91).

Internalizacija određenih ideja o mobilnom životu i stremljenje ka posedovanju privatne svojine će, kao odraz *bivanja u određenom vremenu* (Erdei 2014, 132), u ovom radu biti tretirani kao još jedna varijanta mentalnih, apstraktnijih praksi proizvodnje doma. Kada bih ispitivala moje sagovornike o njihovim planovima ili snovima u vezi sa stambenim pitanjem u daljoj budućnosti, jedan broj njih mi je govorio kako ne namerava da svoju budućnost provodi na isključivo jednom mestu, ali da posedovanje nekretnine ili trajnu vezu sa određenom lokacijom koja se doživljava kao primarni dom posmatra kao nužnost. Ta stambena *baza* je uglavnom zamišljena kao stan ili kuća u gradu u kome već žive, i u koju bi se vraćali nakon internacionalnih putovanja koja su najčešće u vezi sa profesijama za koje se trenutno usavršavaju. Sagovornici koji su ovako zamišljali svoju budućnost najčešće su živeli sami, odnosno bez bliskih osoba kao što su prijatelji ili romantični partneri. Mobilnost je u iskazima tih sagovornika okarakterisana kao izuzetno poželjna, ali nije doživljavana kao kontingentna sa privremenošću stambenih *baza*, koju smatraju negativnom. Ideja o stambenoj bazi podseća na zamisli o domu kao utočištu i tački povratka, mestu u kome se nakon uživanja u ubrzanom ritmu modernog života osoba može stabilizovati i odmoriti. Odsustvo takve baze prema mišljenjima mojih sagovornika može prouzrokovati rasejanost, emotivnu nestabilnost, nemogućnost upražnjavanja uzemljujućih rutina i neadekvatan uspeh na profesionalnom planu. Pored toga, možemo pretpostaviti da su imaginacije o stambenim bazama u ličnom vlasništvu internalizovane pod uticajem određenih opštih neoliberalnih kapitalističkih tekovina (Костић 39, 2014):

Volio bih da imam neke stalne lokacije, mislim, to sad pričamo o najidealnijoj situaciji, a ja se nadam da ću se baviti poslom koji će meni nuditi putovanja, volio bih da putujem konstatno, i da imam jednom godišnje po mesec dana gdje ću boraviti u svojim bazama. (...) Mislim da mijenjanje stalnog mjesta za život non stop nije okej, to uzdrma, i nekako te izbacuje iz tračnica, i iz nekog ritma, i ti sad ideš u neku drugu energiju, neki drugi prostor, i treba vremena da ti od tog nekog drugog prostora napraviš svoj dom, i da to postane normalno mjesto. Mislim da za stalni životni prostor to nije okej, ali ovo što ti kažem, putovanja, ne znam, hoteli, drugi stanovi koji su u službi posla, to mislim, tome se radujem, ali mijenjanje stalnog boravka mi je katastrofa, i ne mogu da vjerujem da možda opet prolazim kroz to, evo tek sad se oporavljam, nakon, koliko je već prošlo, mesec dana, tek sad mogu normalno spavati (D.D. 23).

Zaključujem da moji sagovornici gledaju na izvesnu meru neodređenosti modernog života, koja sa sobom može da nosi i stambenu privremenost, kao na relativno podrazumevajuću činjenicu. Ovo se podudara sa stanovištem

da, u eri modernosti, mobilnost i privremenost poprimaju pozitivnu konotaciju, kao srodne društvenim promenama, progresu, ili čak prestižu (Simmel 2011 u Eghbali 2019, 15). Iako to posmatraju kao uobičajenu karakteristiku vremena u kojem žive, moji sagovornici ipak misle da život u isključivo privremenim smeštajima do kraja života nije poželjan, mada, s druge strane, ni jedna osoba među mojim sagovornicima i sagovornicama nije izrazila nedvosmislenu želju za potpunim stacioniranjem u *jednom-jedinom* objektu u budućnosti. Tako posedovanje jedne stambene baze koja je neprekidno dostupna tokom transnacionalnih kretanja predstavlja most između trenutnosti i trajnosti, te implicira nužnost postojanja barem jedne lokacije koju osoba može zvati svojim domom. Samojoj ideji doma se, stoga, pristupa u skladu sa fluidnošću koja je neminovna u savremenom svetskom sistemu, uz uvažavanje činjenice da je pokretljivost neophodna pre svega zbog obrazovanja i radnih mesta. Prakse proizvodnje doma, dakle, moraju biti kompatibilne sa takvom pokretljivošću (Selwyn and Frost 2018, 2). Na osnovu iskaza mojih sagovornika, primećujemo da se o domovima ne razmišlja kao nestajućim pod uticajem različitih principa savremenog doba, već da su ideje o tome kako dom može biti proizveden prilagođene aktuelnom trenutku. Pretpostavka da je domove nemoguće održati u fluidnom svetu podrazumeva da su mesta analitički tretirana kao nepomična i singularna, dok je u ovom i mnogim drugim radovima pokazano da su mesta porozna, promenljiva (Massey 1992, 12 u Kostić 2014, 44), i oblikovana različitim procesima na individualnom i strukturalnom nivou.

Zatim, budući da se projekcije mojih sagovornika odnose na odrasli život pre nego na dublju starost, one su bile ispunjene idejama o dinamičnosti i egzistenciji u pokretu kao karakteristikama "*dobrog života*". Fluidnost koja obeležava životnu fazu studenata svakako može biti u vezi sa njihovim zamišljanjima o multiskalarnom životu u pokretu. Iskazi mojih sagovornika u vezi s ovom temom neretko su bili eksplicitno formulisani kao snovi ili aspiracije (Garvey 2001, 57). Prema Stefu Jansenu, dom ne predstavlja samo mesto pripadanja, već upravo set kulturnih predstava o boljoj budućnosti, odnosno prospektivni, društveno konstruisani predmet žudnje (Jansen 2009 u Samanani and Lenhard 2019, 12). O tome da zamišljanje drugačije budućnosti u aktuelnom trenutku predstavlja konstitutivni aspekt proizvodnje doma pisala je i Kerolajn Hamfri u istorijskoj analizi sovjetskih stambenih aranžmana (Humphrey 2005), a ideja o domu kao entitetu lociranom u zamišljenoj budućnosti još je zastupljenija u studijama migracija Sare Ahmed. Prema ovoj autorki, ideje o domu ne moraju biti povezane sa sadašnjim trenutkom, niti sa lokacijama iz prošlosti, već sa nadanjima o prostoru koji će postati dostupan u bućnosti (Ahmed 1999, 331). S obzirom na to da dom nije sazdan od isključivo njegovih materijalnih svojstava i radnji koje se u njemu odvijaju, mentalne konfiguracije koje se tiču prošlih i budućih domova mojih sagovornika predstavljaju još jedan oblik praksi proizvodnje doma.

Zaključak

Jedan od osnovnih zaključaka ovog rada jeste da su prakse proizvodnje doma široko zastupljene među studentima koji žive u iznajmljenim stanovima ili u studentskom domu, bez obzira na privremeni karakter tih životnih aranžmana. One predstavljaju tehnike uzemljenja u okolnostima koje su obeležene stambenom nesigurnošću, a takođe funkcionišu kao metod kulturnog prisvajanja (Strang and Busse, 2011) prostora koji ne može biti u birokratskom vlasništvu njegovih korisnika. Među svim mojim sagovornicima dominira stanovište da bi dom trebalo da predstavlja mesto na kome se oni osećaju *autentično svoje*, ma koliko se njihova stanovišta po pitanju materijalnog ili mentalnog investiranja u takav dom razlikovala. Prakse proizvodnje doma i načine poimanja doma koji su se pojavili tokom ovog istraživanja možemo sistematizovati ukoliko ih postavimo na kontinuum koji se kreće od najkonkretnijih do najapstraktnijih ideja o *bivanju kod kuće*. Kao najkonkretnije tehnike proizvodnje doma među mojim sagovornicima možemo imenovati materijalne prakse proizvodnje doma (Cieraad 2010), u koje ubrajamo opremanje stana neophodnim protokolarnim predmetima, te ispunjavanje stana predmetima od sentimentalnog ili identitetskog značaja poput fotografija, knjiga, razglednica, dragocenih i nasleđenih predmeta. Materijalno ulaganje u privremeni prostor kroz njegovo renoviranje ili delimične izmene takođe predstavlja praksu proizvodnje doma na fizičkom planu. U ovom smislu, osećaj bivanja kod kuće povezan je sa kreiranjem estetski poželjnog životnog prostora i okruženosti predmetima koji su bremeniti značenjem, to jest predmetima koji simbolizuju aspekte vlasnikovog identiteta i na taj način mu pružaju osećaj uzemljenosti i *ontološke sigurnosti*.

Na sredini kontinuuma koji sam prethodno uspostavila nalaze se prakse proizvodnje doma koje su u vezi sa navikama, rutinama i kućnim pravilima koje su moji sagovornici obrazovali u svojim novim domovima – poput načina ishrane, čišćenja, novih rasporeda dnevnih obaveza, i raspoređivanja predmeta u sobi ili stanu – što nas vodi do zaključka da stvaranje i neprestano realizovanje novog i *autentično svog* stila života među studentima takođe predstavlja način uspostavljanja osećaja sigurnosti i generisanja osećaja *bivanja kod kuće* u privremenom smeštaju. Dom figurira kao *proces u toku*, održavan sprovođenjem različitih svakodnevnih radnji. Na kraju, najapstraktnije zamisli o osećaju *bivanja kod kuće*, odnosno mentalne prakse proizvodnje doma (Cieraad 2010, 90) mogu se podeliti u dve manje kategorije. Prvo, prihvatanje novog studentskog smeštaja kao svog doma se među mojim sagovornicima javlja na diskurzivnom nivou, kada se iskazi poput “idem kući” odnose na povratak u njihov studentski stan ili sobu, a ne u roditeljski dom. Konceptije doma, stoga, predstavljaju rezultat pregovaranja između starih i novih mesta pripadnosti i njihovih karakteristika (Костић 2014, 44). Sa druge strane, uspostavljanje osećaja bivanja kod kuće bez obzira na činjenicu da je prostor u kome moji sagovornici žive privremen upućuje nas na to da prihvatanje neizvesnosti i kulturno prisvajanje pri-

vremenih prostora zapravo stoji kao znak o prihvatanju egzistencije u eri koja je okarakterisana neminovnom mobilnošću, brzim promenama, i potrebom za delimičnim privikavanjem na *fluidnost*, shvaćenu u Baumanovim terminima. Još jedan način na koji moji sagovornici ispoljavaju prihvatanje *bivanja u određenom vremenu* očitava se iz njihovih projekcija o budućim domovima, koje su neretko u vezi sa neoliberalnim kapitalističkim idealima o važnosti posjedovanja privatne svojine. Društvena i ekonomska filozofija neoliberalizma daje primat individualnom pridobijanju nekretnina uz pomoć finansijskih instrumenata poput kredita, umesto ranijih stambenih politika koje su podrazumevale intervenciju države u pitanja stanovanja i različite oblike socijalnog stanovanja. Interesantno je kako ranjivi subjekti poput studenata internalizuju ideje koje je u region donela globalna kapitalistička transformacija nakon pada Berlinskog zida (Peters 2001, 113–114), bez obzira na to što uslovi za sprovođenje velikog dela tih ideja u državi u kojoj planiraju da ostanu nisu obezbeđeni. Ipak, najkraće rečeno, formiranje ideja o prošlim i budućim domova među mojim sagovornicima predstavlja još jedan oblik praksi proizvodnje doma.

Ako imamo u vidu da dominantni savremeni ideali o privatnom vlasništvu motivišu neke od mojih sagovornika da aspiriraju ka stambenoj sigurnosti, istovremeno sputavajući svakog od njih u njenom ostvarivanju, razlog zašto se prakse proizvodnje doma vrednuju kao važne – bez obzira na promenjen svet u kome je stalno kretanje kulturno legitimisano – postaje sve jasniji. Koliko god se aspiracije mojih sagovornika razlikovale, multiplikovana nesigurnost kao produkt aktuelnog lokalnog sistema, koji je uvek u međuzavisnosti sa globalnim projektima, čini prakse proizvodnje doma jednim od najstabilnijih mehanizama za stvaranje osećaja konzistentnosti u svakodnevnom životu. Čak i kada sanjaju o mobilnom životu, moji sagovornici ne isključuju potrebu za trajnom stambenom *bazom* kao prostorom neophodnim za stabilnost. Odsustvo mesta koje osoba može nazvati domom prema mojim sagovornicima može prouzrokovati rasejanost, nemogućnost upražnjavanja uzemljujućih rutina ili neadekvatan uspeh na profesionalnom planu. Osećaj *bivanja kod kuće*, dakle, stoji kao jedna od osnovnih potreba ranjivih subjekata, uključujući i grupu koja je ispitana u ovom radu. Dom u trenucima neizvesnosti može postojati u vidu konstelacija određenih ideja, praksi, procesa, veština, i materijalnih okolnosti koje se mogu javiti kako u privatnom, tako i u javnom prostoru. *Imati dom: nemati dom* ne predstavlja binarnu opoziciju, već se ove dve ideje, odnosno stanja, međusobno dopunjavaju (Lenhard et al. 2022, 184–187). S obzirom na činjenicu da studentsko stanovanje predstavlja još jedan od oblika životnih aranžmana gde je svest o stambenoj nesigurnosti nedvosmisleno izražena, među studentima se, kako sam se potrudila da pokažem u ovom tekstu, javljaju brojne inventivne prakse proizvodnje doma, sa ciljem utiskivanja osećaja stabilnosti u nestabilne okolnosti, te stvaranja trajnog u privremenom. Naposletku, ovakav pristup razmatranjima o domu i njegovoj kreaciji omogućava dekonstrukciju i kritičko razmatranje neretko romantizovanih ideja o *bivanju kod kuće*.

Literatura:

- Ahmed, Sara. 1999. Home and away: Narratives of migration and estrangement. *International journal of Cultural studies* 2 (3): 329–347.
- Bauman, Zygmunt. 2000. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity.
- Barać, Lazar, Anđelka Živojinović, Jelena Čuković. 2024. Migratorni, strateški i ideološki aspekt povratka na selo u savremenoj Srbiji. *Antropologija* 24 (2): 29–45.
- Barjaktarović, Mirko (ur.). 1973. Zbornik radova Etnografskog Instituta, knjiga 6. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Barjaktarović, Mirko (ur.). 1976. Zbornik radova Etnografskog Instituta, knjiga 8. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Bloch, M. 1995. "The resurrection of the house among the Zafimaniry". u: About the house: Levi-Strauss and Beyond. J. Carsten & S. Hugh-Jones (eds.). Cambridge: University Press. 69–83.
- Birdwell-Pheasant, Donna., & Denise Lawrence-Zuniga. 1999. *House life: space, place and family in Europe*. Oxford: Berg.
- Bonfanti, Sara., and Massa, Aurora. 2020. "Introduction: Unlocking Doors". In: A. Miranda Nieto, A. Massa, and S. Bonfanti, eds. *Ethnographies of Home and Mobility. Shifting Roofs*. London: Routledge. 1–14.
- Brujić, Marija. 2020. "There's No Place Like Home": Female EU Migrants in Belgrade. *Dve domovini/Two Homelands* 52 (1): 25–41.
- Brujić, Marija. 2023. Tokens of (Un)Belonging: Domestic Objects and the Sense of Home among Women Transmigrants in Belgrade. *Journal of Intercultural Studies* 44 (2): 304–323.
- Burdije, Pjer. 1999. *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Societas.
- Carsten, Janet 1997. *The heat of the hearth: the process of kinship in a Malay fishing community*. Oxford: Clarendon Press.
- Cieraad, Irene. 2010. Homes from home: Memories and Projections. *Home Cultures* 1 (7): 85–102.
- Clarke, Alison J. 2018. "Introduction". u: Alison J. Clarke (ed.). *Design Anthropology: Object Cultures in Transition*. London: Bloomsbury. xv–xxv.
- Csikszentmihalyi, Mihaly, Eugene Rochberg-Halton. 1981. *The Meaning of Things. Domestic symbols and the self*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davidović, Lara. 2024. "Kod kuće" u međuvremenu: Ideje o domu i prakse njegove proizvodnje među studentima u Beogradu. Diplomski rad. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Douglas, Mary. 1991. The Idea of a Home: A Kind of Space. *Social Research*, 58 (1): 287–307.
- Dupuis, Ann and David C. Thorns. 1998. Home, home ownership and the search for ontological security. *The Sociological Review* 46 (1): 24–47.
- Eghbali, Seyed Arshia. 2019. From the Bed to the City. Copenhagen: Erasmus Mundus Joint Master's in Urban Studies (4Cities). 88 str.
- Erdei, Ildiko. 2008. *Antropologija potrošnje*. Beograd: XX vek.

- Erdei, Ildiko. 2014. "Kod kuće: Konceptualizacija doma i prakse njegove proizvodnje kod osoba istopolne seksualne orijentacije", u: Jelisaveta Blagojević i Olga Dimitrijević (ur.). *Među Nama*. Beograd: Hartefakt Fond, 130–145.
- Garvey, Pauline. 2001. "Organized Disorder: Moving Furniture in Norwegian Homes". u: Daniel Miller (ed.). *Home Possessions*. Oxford: Berg Publishers. 47–69.
- Giddens, Anthony. 1990. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Giacomelli, Gloria. 2020. Homes: Things and Senses. *Visual Ethnography* 9 (2): 201–210.
- Hägerstrand, Torsten. 1973. „On the definition of migration”. *Rapporter och Notiser* 9: 63–72.
- Heller, Agnes. 2011. Where are we at home?, U: Rundel, John (ed.). 2011. *Aesthetics of Modernity. Essays by Agnes Heller*. Plymouth: Lexington books: 203–221.
- Hoskins, Janet. 1999. *Biographical Objects: How Things Tell the Stories of Peoples' Lives*. New York, London: Routledge.
- Humphrey, Caroline. 2005. Ideology in infrastructure: architecture and Soviet imagination. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 11:, 39–58.
- Ivanović, Zorica. 2010. Kuća kao "knjiga" koja se čita telom. *Antropologija* 10 (2): 25–52.
- Jansen, Stef 2009. Hope and the state in the anthropology of home: preliminary notes. *Ethnologia Europaea* 39 (1), 54–61.
- Костић, Дејана. 2014. Где је дом?: анализа наратива о дому страних студената у Београду. *Синџезис* 6 (1): 37–55.
- Lenhard, Johannes, Laureline Coulomb and Alejandro Miranda-Nieto. 2022. Home making without a home: dwelling practices and routines among people experiencing homelessness. *Housing Studies* 37 (2): 183–188.
- Lincoln, Siân. 2012. *Youth Culture and Private Space*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lusini, Valentina and Pietro Meloni. 2020. Dwelling: an anthropological gaze at the objects and practices of "home-making". *Visual Ethnography* 9 (2): 7–12.
- Manzo, C. Lynne. 2003. Beyond House and Haven: Toward a Revisioning of Emotional Relationships with Places. *Journal of Environmental Psychology* 23: 47–61.
- McCarthy, Lindsey Jane. 2013. "Its Coming from the Heart": Exploring a Student's Experiences of Home Using Participatory Visual Methodologies. *Graduate Journal of Social Science*. 10 (2): 76–105.
- Miller, Daniel. 1998. "Why some things matter". u: Daniel Miller (ed.), *Material cultures: Why Some Things Matter*. London: UCL Press. 3–25.
- Miller, Daniel. 2001. "Possessions". u: Daniel Miller (ed.) *Home Possessions*. Oxford: Berg Publishers. 107–123.
- Miller, Daniel. 2018. "Interior Decoration – Offline and Online". u: Alison J. Clarke (ed.), *Design Anthropology: Object Cultures in Transition*. London: Bloomsbury. 169–179.
- Mitrović, Katarina. 2021. "Fenomen "Produžene mladosti" u Beogradu: Etnološko-antropološka analiza". Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

- Morgan, Henry Lewis. 1881. *Houses and House-Life of the American Aborigines*. Washington: Government Printing Office.
- Lusini, Valentina and Pietro Meloni. 2020. Dwelling: an anthropological gaze at the objects and practices of “home-making”. *Visual Ethnography* 9 (2): 7–12.
- Levi-Strauss, Claude. 1964. *The Raw and the Cooked: Mythologies, Volume 1*. New York: Harper.
- Peters, Michael A. 2001. Poststructuralism, Marxism and Neoliberalism: Between Theory and Politics. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Petridou, E. 2001. *The taste of home*. u: Daniel Miller (ed.). Home Possessions. Oxford: Berg Publishers. 87–104.
- Pink, Sarah, Kerstin Leder-Mackley, Roxana Morosanu, Val Mitchel and Tracy Bhamra. 2017. *Making Homes: Ethnography and Design*. London: Bloomsbury.
- Rapport, Nigel, Dawson, Andrew. 1998. “Home and Movement: A Polemic”. Migrants of Identity: Perceptions of Home in a World of Movement (eds.) Nigel Rapport, Andrew Dawson. Oxford: Berg. 19–38.
- Samanani, Fahrhan and Johannes Lenhard. 2019. House and Home. u: F. Stein, S. Lazar, M. Candea, H. Diemberger, J. Robbins, A. Sanchez & R. Stasch (eds.). The Cambridge Encyclopedia of Anthropology. 1–18.
- Saunders, Peter. 1986. *Social Theory and The Urban Question*. London: Hutchinson.
- Selwyn, Tom and Frost Nicola. 2018. “Introduction”, u: Selwyn T. and Frost N. (eds.), *Traveling Towards Home: Mobilities and Homemaking*. New York, Oxford: Berg-hahn. 1–15.
- Shani, Giorgio. 2017. Human security as ontological security: a post-colonial approach. *Postcolonial studies* 20 (3): 275–293.
- Shove, Elizabeth. 1999. “Constructing Home. A Crossroads of Choices”. u: Cieraad, Irene (ed.). 1999. *At Home. An Anthropology of Domestic Space*. Syracuse University Press. 130–143.
- Simmel, Georg. 2011. *The Philosophy of Money*. London: Routledge.
- Strang, Veronica and Marc Busse. 2011. “Introduction: Ownership and Appropriation”. u: Veronica Strang and Marc Busse (eds.) *Ownership and Appropriation*. Oxford, New York: Berg. 1–22.

Izvori:

<https://www.paragraf.ba/propisi/republika-srpska/sporazum-o-uzajamnom-priznavanju-dokumenata-u-obrazovanju-i-regulisanju-statusnih-pitanja-ucenika-i-studenata.html> – Sporazum o uzajamnom priznavanju dokumenata u obrazovanju i regulisanju statusnih pitanja, Sl. glasnik RS, br. 79, 2005.

Lara Davidović

AT HOME IN THE MEANTIME: HOMEMAKING PRACTICES AMONG STUDENTS IN BELGRADE

Abstract: This text will provide an anthropological evaluation of homemaking practices employed by students in Belgrade in order to create a sense of homeliness within temporary housing arrangements. Notions about home and homemaking practices will be organized on a scale ranging from the most tangible, material homemaking practices, to the most abstract, mental homemaking practices (Cieraad 2010, 90), with the use of theoretical concepts from the anthropology of house and home, anthropology of migration, and anthropology of material culture. Another aim of this paper is to provide a possible explanation for the significant role of homemaking practices during periods of life in which voluntary mobility could be positively portrayed and culturally legitimised. The text examines the results of field research conducted from March to August 2024 in Belgrade.

Key words: student migrations, homemaking practices, ontological security, material culture, anthropology of home